

Lucyna Agnieszka Jankowiak

Instytut Sławistyki PAN Warszawa

Leksykografia Andrzeja Calagiusa. Uwagi wstępne

Celem niniejszego artykułu jest przypomnienie spuścizny leksykograficznej Andrzeja Calagiusa (1549–1609), w tym – sprostowanie błędnych informacji na jej temat.

Andrzej Calagius (Andreas Calagius) to śląski humanista urodzony we Wrocławiu [Ogrodziński 1937; Modlińska-Piekarcz 2013]. Tam też początkowo się uczył, m.in. w znanym Gimnazjum św. Elżbiety. Od 1568 do 1574 roku z przerwami studiował na uniwersytecie w Wittenberdze, gdzie zdobył tytuł magistra. Przez kilka lat był nauczycielem. Najpierw – dzięki Janowi Tomickiemu, kasztelanowi gnieźnieńskiemu, poznanemu prawdopodobnie podczas studiów – w 1574 roku otrzymał posadę w Wieruszowie. Później w Widawie był nauczycielem synów Piotra Węzyka Widawskiego. Podczas pobytu Calagiusa w Polsce jego uczniami byli także m.in. synowie Jana Tomickiego. Po powrocie na Śląsk w 1576 roku Calagius pracował we wrocławskich gimnazjach: od 1576 roku w Gimnazjum św. Marii Magdaleny, od 1579 w Gimnazjum św. Elżbiety i od 1586 ponownie w Gimnazjum św. Marii Magdaleny. Ponadto był m.in. kierownikiem szkoły we Wschowie (1594) i pierwszym rektorem gimnazjum w Kłocku (Glatz), gdzie pracował w latach 1605–1607.

Calagius utrzymywał się częściowo także z pracy literackiej. Pomagała mu w tym niejednokrotnie rada miejska we Wrocławiu, która m.in. ufundowała mu stypendium na studia w Wittenberdze¹. Zamawiano też u niego różne utwory, np. pieśń o Wrocławiu (1575). Ponadto Calagius pisał okolicznościowe

---

1 Tak Modlińska-Piekarcz 2013: 18. Według Marty Burbianki [1977: 61, przypis 11] stypendium ufundował cech kuśnierzy.

panegiryki na zamówienie, najczęściej na wesela i pogrzeby wpływowych patrycjuszy i ich bliskich.

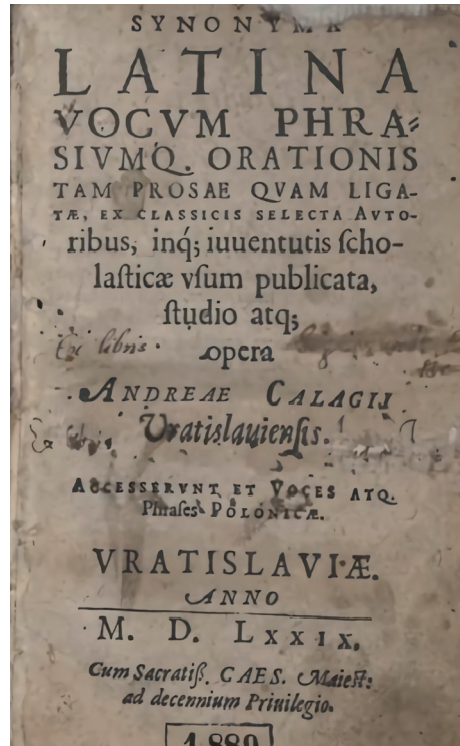
Za czasów cesarza Rudolfa II (w latach 90. XVI wieku) został cesarskim poetą uwiecznionym (*poeta laureatus caesareus*). Laur poetycki uzyskany w Pradze świadczy o poziomie jego twórczości. Znamcy całego jego dorobku literackiego uważają, że zostawił po sobie spuściznę różnorodną pod względem tematyki, formy, jak i ciężaru gatunkowego [Modlińska-Piekarz 2013; Szturc 1998]. Jest np. autorem *Biblidy*, dzieła wcale niezaliczanego do poezji wysokiego lotu. To biblijny Pięcioksiąg oddany heksametrem w 10 księgach, pisany i publikowany w latach 1595–1600. W latach 1607–1609 Calagius stworzył łacińską parafrazę psalmów 1–60. Jest to dzieło nieukończone, ale bardzo wysoko oceniane. Przełożył też z języka łacińskiego na niemiecki m.in. dwa klasyczne dramaty Frischlina pt. *Rebecca* i *Susanna*.

Działalność literacka nie dawała mu wystarczających środków na życie, stąd jego powroty do pracy nauczycielskiej.

Calagius znany jest przede wszystkim jako poeta, dramatopisarz, filolog, nauczyciel, również tłumacz. Rzadziej w literaturze przedmiotu wspomina się o nim jako o leksykografie. Analizując dotychczasowe badania na jego temat, trzeba stwierdzić, że nie ma ani pełnego zestawienia wydań słowników synonimów Calagiusa (tzw. synonimarzy), ani nawet zgodności co do ich liczby. A także – zawartości i kolejności języków w tych edycjach. Pewne jest, co zaświadcza opracowania bibliograficzne różnych okresów [np. Estreicher 1896, t. 14: 12; Grzegorzczak 1967: 30; Jocher 1840, t. 1: 82; Mayenowa 1955: 51; Minkowska 2020: 33, 45]², że były trzy edycje słownika synonimów niemiecko-polsko-łacińskiego w 1579, 1595 oraz 1602 roku.

Pierwsze wydanie pt. *SYNONYMA LATINA VOCVM PHRASIVMQ. ORATIONIS TAM PROSAE QVAM LIGATAE, EX CLASSICIS SELECTA AVTORIBUS, inq. iuuentutis scholaisticae vsum publicata, studio atq; opera ANDREAE CALAGII Vratislaviensis. ACCESERVNT ET VOCES ATQ. Phraſes POLONI-*

2 Nie odnotowały nazwiska Calagiusa nawet różnej objętości opracowania z historii polskiej leksykografii [np. Doroszewski 1954; Dubisz 2012; Łopaciński 1895; Łoś 1915, 1922; Otwinowska 1990; Piotrowski 2001; Plezia 2001; Bańko, Majdak, Czeszewski, red., dostęp: 2021; Urbańczyk 1991; Żmigrodzki 2009]. Brak też informacji o Calagiusie w podręcznikach historii języka polskiego [np. Kania 1984; Klemensiewicz 1985; Lehr-Splawiński 1978; Przybylska 2003; Walczak 1995; Ziomek 2002]. Pozycje encyklopedyczne także nierzadko pomijają Calagiusa [np. Brückner 1939; Gloger 1903; Orgelbrand 1860; Birkenmajer, Kocowski, Trzynadłowski, red. 1971]. Czasem o słownikach Calagiusa wspominają dawne opracowania historii literatury polskiej [np. Sobolewski 1819; Wiszniewski 1844].

Ryc. 1. Karta tytułowa niemiecko-polsko-łacińskiego słownika z 1579 roku

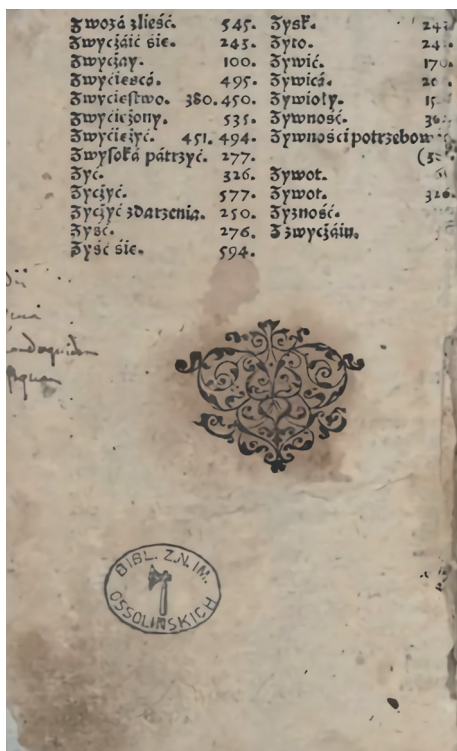
*CAE*³ ukazało się w roku 1579⁴ w drukarni Jana Szarfenberga (to linia śląska znanej głównie z Krakowa rodziny pracowników polskiej książki [Burbianka 1968, 1972]). Karta tytułowa słownika (zob. ryc. 1) informuje jedynie o zawartym w nim rodzaju leksyki (synonimy) oraz o wprowadzeniu do niego polskich objaśnień (*Acceserunt et Voces atque Phrases Polonicae*). Nie ma natomiast wzmianki o znajdującym się na pierwszym miejscu słownictwie niemieckim. Na odwrocie karty tytułowej znajduje się *Summa priuilegij*. Na kolejnych nieliczbowanych kartach są dwie elegie łacińskie (*Dedicatoria* i *Ad Lectorem*) oraz na tej samej stronie *Auctorum...* i *Nota...*

Druk Calagiusa liczy ponad 600 stron formatu ósemki. Podzielić go można na dwie części. Pierwsza to zasadniczy słownik zamieszczony na 600 numerowanych stronach, w którym obok haseł niemieckich (drukowanych szwabachą) znalazły się polskie (również drukowane szwabachą) i łacińskie ich odpowiedniki (drukowane antykwą). Według obliczeń Władysława Kuraszkiewicza

3 Podaję tytuł w transliteracji, zachowując wielkość liter oraz skróty łacińskie.

4 Korzystam z egzemplarza znajdującego się w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej.

Żwozã zliść.	545.	ŻysF.	242.
Żwycjãc sie.	245.	Żyto.	240.
Żwycjãcy.	100.	Żywić.	170.
Żwyciescã.	495.	Żywić.	20.
Żwyciestwo.	380. 450.	Żywioty.	15.
Żwycjãzony.	535.	Żywnosc.	36.
Żwyciejc.	451. 494.	Żywnosci potrzeb.	5.
Żwysoka pãtrzyć.	277.		(5.
Życ.	326.	Żywot.	51.
Życjãc.	577.	Żywot.	326.
Życjãc zdarzenia.	250.	Żyznosc.	
Żysc.	276.	Żwycjãw.	
Żysc sie.	594.		

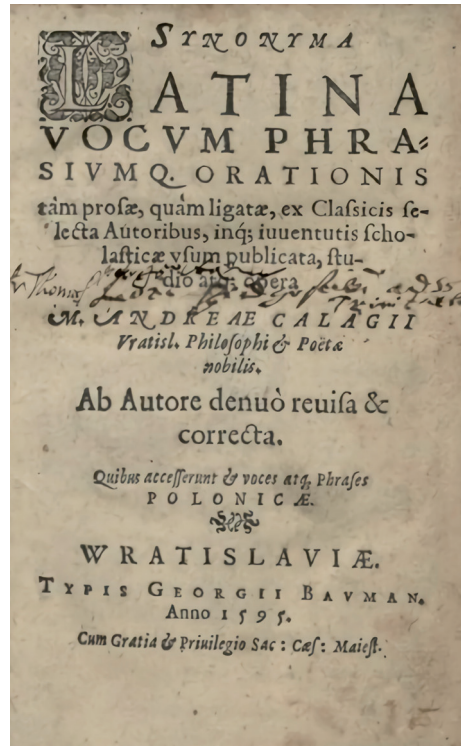
Ryc. 2. Ostatnia strona indeksu i jednocześnie całego słownika z 1579 roku

[1980: 97] w tej edycji jest 4438 polskich wyrazów, co daje 2878 haseł. Różnica między liczbą polskich haseł i liczbą leksemów wynika z faktu, że w słowniku Calagiusa pojawiają się też połączenia wyrazowe. Zasadniczy słownik kończy się na stronie 600 słowem *FINIS*.

Drugą część leksykonu stanowi, znajdujący się na 34 nieliczbowanych stronach (ryc. 2), indeks (*Index Polonicarum vocum...*) ok. 2 tys.⁵ haseł polskich (w dwóch kolumnach) z odsyłaczami (w postaci numerów stron) do części zasadniczej słownika. Indeks kończy się winietką.

Z trzech wydań niemiecko-polsko-łacińskiego słownika Calagiusa edycja z 1579 roku jest najbardziej znana, dzięki udostępnieniu z niej polskiego materiału w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*. Leksykon Calagiusa jest w jego kanonie źródeł i na jego potrzeby został rozpisany w 100%. Chociaż *Słownik polszczyzny XVI wieku* nie jest jeszcze dziełem ukończonym, stał się – na róż-

⁵ Elżbieta Kędelska [1995: 15], opisując indeks w leksykonie z 1579 roku, podaje liczbę: „około 1600 pozycji”. Z kolei Anna Lenartowicz-Zagrodna [2017: 84], analizując układ alfabetyczny w indeksie haseł polskich w wydaniach z 1579, 1595 i 1602 roku, wymienia liczbę: „blisko 2345 haseł”.

Ryc. 3. Karta tytułowa niemiecko-
 -polsko-łacińskiego słownika
 z 1595 roku

nym etapie w XX wieku – źródłem badań polskiego słownictwa z Calagiusa [Kuraszkiewicz 1980; Kędelska 1995].

Drugie wydanie niemiecko-polsko-łacińskiego słownika Calagiusa uka-
 zało się pt. *SYNONYMA LATINA VOCVM PHRASIVMQ. ORATIONIS tam
 prosæ, quàm ligatæ, ex Clafsicis selecta Autoribus, inq. iuuentutis fcholafticæ
 vsum publicata, ftudio atq; opera M. ANDREAE CALAGII Vratisl. Philofophi
 & Poëta nobilis. Ab Autore denuò reuifa & correctæ. Quibus accefferunt
 & voces atq; Phrafes POLONICÆ*⁶ (ryc. 3). Wydrukowano je również we
 Wrocławiu, ale u innego drukarza – Jerzego Baumana, następcy Szarfenberga
 [Burbianka 1977; Ociepko 1972].

Format, jak również układ i objętość słownika nie zmieniły się w porów-
 naniu z wydaniem z 1579 roku. Są jednak między tymi edycjami – na co
 wskazywała już Kędelska [1995: 15] – niewielkie różnice, co sugeruje uwaga
 na karcie tytułowej z 1595 roku: *Ab Autore denuò reuifa & correctæ.*

6 Korzystam z egzemplarza znajdującego się w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej.

W tytułach z lat 1579 i 1595 oprócz różnic w wielkości liter i zapisie (1579: *QVAM*, a w 1595: *quám*) są inne zmiany: w roku 1595 dodano do imienia i nazwiska Calagiusa *M.*, a także: *Vratisl. Philosophi et Poëta nobilis*. Ponadto informacja o polskich odpowiednikach została sformułowana nieco inaczej niż w roku 1579: *ACCESERVNT ET VOCES ATQ. Phrales POLONICAE*; 1595: *Quibus accefferunt & voces atq; Phrales POLONICÆ*.

Po karcie tytułowej, na następnych nieliczbowanych stronach, znajdują się – tak jak w wydaniu z 1579 roku – dwie elegie łacińskie (*Dedicatoria* i *Ad Lectorem*) oraz na tej samej stronie: *Auctorum...* i *Nota...* Na stronie *recto* na kolejnej karcie pojawił się sygnet drukarski (ryc. 4). Egzemplarz z Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, z którego korzystam, ma tę kartę uszkodzoną, a w egzemplarzu w Polsce nie ma jej wcale. Łatwo jednak odtworzyć wygląd tego sygnetu na podstawie edycji z 1597 roku (por. ryc. 11).

Jak w wydaniu wcześniejszym, w części zasadniczej słownika z 1595 roku hasła łacińskie drukowane są antykwą, a poprzedzające je hasła niemieckie i polskie – szwabachą. Zasadniczy słownik na s. 600 kończy się słowem *FINIS*.

Edycja z 1595 roku ma również na 34 (nieliczbowanych) stronach indeks polskich haseł (*Index Polonicarum vocum...*), kończący się winietką. Ostatnia karta to kolofon z nazwą drukarza i datą wydania (ryc. 5).

Wydanie trzecie niemiecko-polsko-łacińskiego słownika Calagiusa zostało opublikowane w 1602 roku również w drukarni Jerzego Baumana we Wrocławiu⁷ pt. *SYNONYMA LATINA VOCVM PHRASIVMQ⁸. ORATIONIS tam profæ⁹, quám ligatæ, ex Clafsicis felecta Autoribus, inq; juventutis scholafticæ¹⁰ ufum publicata, ftudio atq; opera ANDREAE CALAGII¹¹ Vratisl. Philosophi & Poëta nobilis. Ab Autore denuò revifa & correcta. Quibus accefferunt & voces atq. Phrales POLONICAE* (ryc. 6).

7 W Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej jest zeskanowany egzemplarz z uszkodzeniami na karcie tytułowej. Korzystam jednak z niego, ponieważ inne egzemplarze nie są dostępne w Internecie. Znaleźć można co prawda informację o egzemplarzu w Bibliotece Kórnickiej, ale nie ma jego wersji cyfrowej. Egzemplarz jest zdefektowany i niepewna jest jego datacja. Brakuje w nim bowiem początkowych kart do s. 132 (w tym więc także karty tytułowej) oraz stron 527–600. W związku z tym na platformie Biblioteki Kórnickiej data 1602 jest zapisana ze znakiem zapytania.

8 Być może zapis jak w poprzednich wydaniach: *PHRASIVMQ*. Na podniszczonym egzemplarzu z Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej (por. przypis 7) ktoś odręcznie uzupełnił tytuł (por. ryc. 6).

9 Być może zapis jak w poprzednich wydaniach. Por. przypis 7.

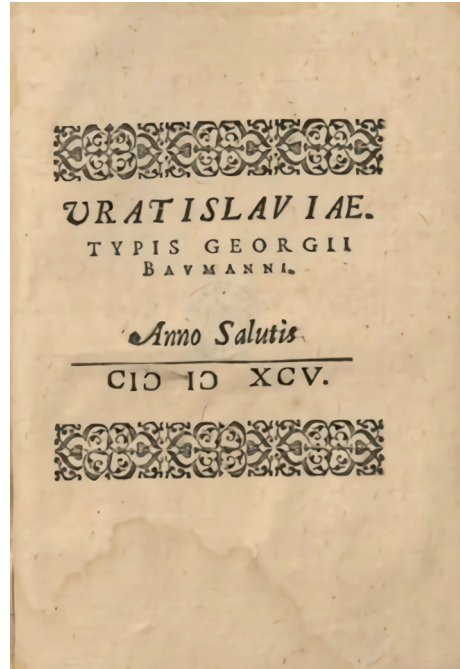
10 Jw.

11 Jw., ale według Estreichera [1896, t. 14: 12] nie ma *M.* przed imieniem.

Ryc. 4. Uszkodzona strona
egzemplarza z 1595 roku
z Wielkopolskiej Biblioteki
Cyfrowej

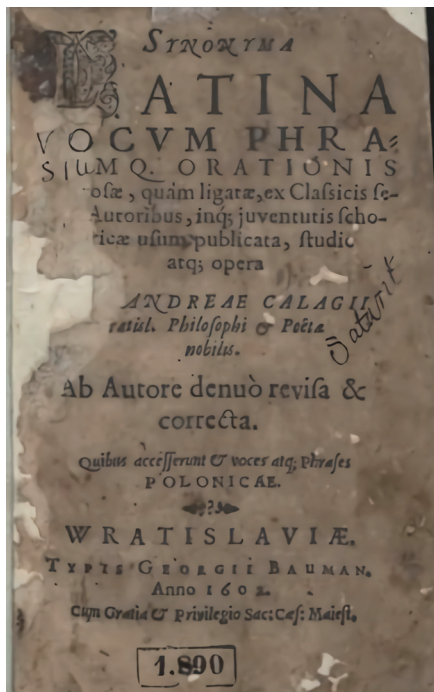
Ryc. 5. Ostatnia strona wydania
z 1595 roku (kolofon)

Różnice w tytule wydania z roku 1602 w stosunku do edycji z roku 1595 są niewielkie. Znika *M.* przed imieniem i nazwiskiem Calagiusa¹². Różnice w grafii dotyczą następujących zapisów: 1595 – *iuuentutis*, 1602 – *juventutis*; 1595 – *vsvm*, 1602 – *ufum*; 1595 – *POLONICAE*, 1602 – *POLONICAE*. Tak jak w wydaniu z 1595 roku, pojawiła się na karcie informacja: *Ab Autore denuò revisa & correct*. Podobnie jak w edycjach z lat 1579 i 1595 na nieliczbowanych stronach po karcie tytułowej umieszczono łacińskie elegie oraz *Auctorum...* i *Nota...* (ryc. 7).

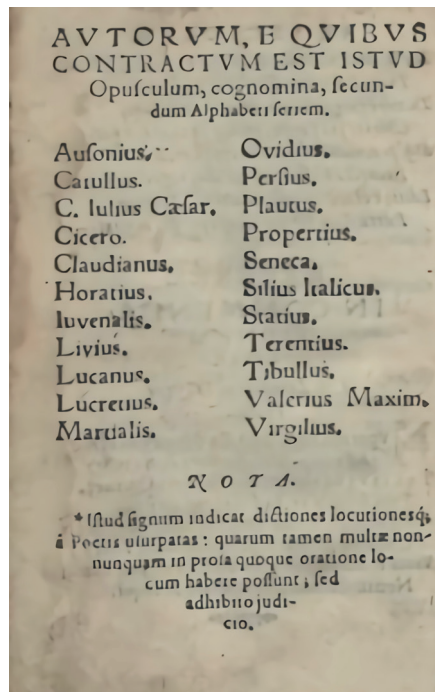
Jak w poprzednich wydaniach hasła niemieckie i polskie drukowane są szwabachą, a łacińskie – antykwą. Zasadniczy słownik kończy się – jak w edycji z 1579 i 1595 roku – na s. 600 *FINIS* (ryc. 8). Indeks (*Index Polonicarum vocum...*) w wydaniu z roku 1602 również zajął 34 (nieliczbowane) strony. Zakończony jest winiętą (większą niż w edycji z 1595 roku).

Zmiany w zawartości wydania z 1602 roku nie zostały dotąd opisane i wymagają zbadania.

¹² Jw.

Ryc. 6. Karta tytułowa niemiecko-
-polsko-łacińskiego słownika
z 1602 roku

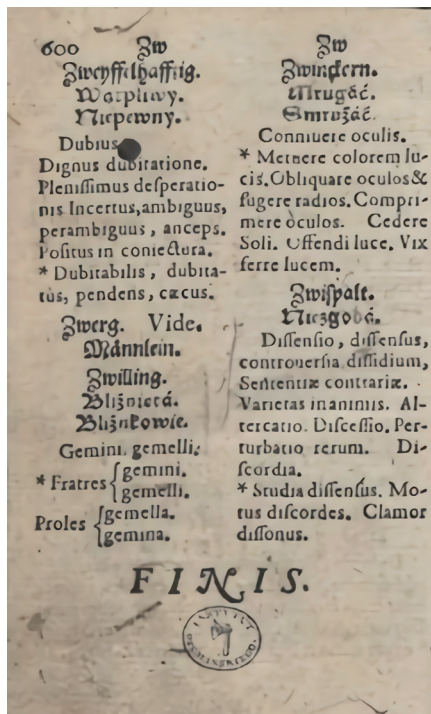
Ryc. 7. Spis autorów – wydanie
z 1602 roku

Podsumowując opis edycji z 1579, 1595 i 1602 roku niemiecko-polsko-łacińskiego słownika Calagiusa, trzeba zaznaczyć, że jedynie pierwsze wydanie (z drukarni Jana Szarfenberga) zawiera wydrukowany po karcie tytułowej przywilej (*SUMMA PRIVILEGIJ*...). Tylko w wydaniu z 1595 roku przed zasadniczym słownikiem znalazł się sygnet drukarski Baumana oraz na końcu słownika – kolofon, powtarzający dane z karty tytułowej o nazwisku drukarza, miejscu i roku wydania słownika.

Każde z opisanych „polskich” wydań poprzedzają dwie łacińskie elegie (*Dedicatoria* i *Ad Lectorem*), w których Calagius wysławia Wrocław i rzekę Odre, a także pisze o wysiłku włożonym w opracowanie słownika i poleca go uczącej się młodzieży. Edycje te Calagius zadedykował Piotrowi, Janowi i Andrzejowi Tomickim, synom Jana, kasztelana gnieźnieńskiego. Te części wstępne we wszystkich wydaniach drukowane są kursywą.

Wydrukowane antykwą w wymienionych trzech wydaniach spisy autorów są identyczne (por. stronę z wydania z 1602 roku – ryc. 7).

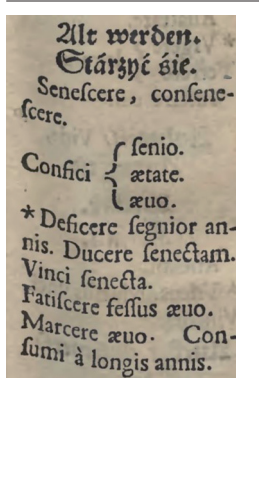
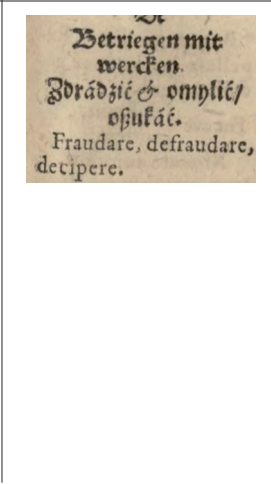
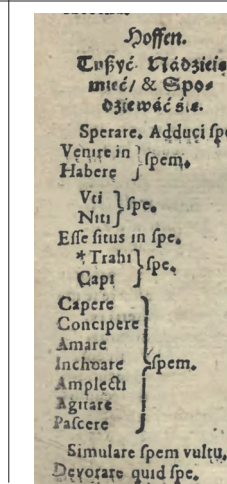
Ryc. 8. Ostatnia strona (liczbowana) zasadniczego słownika – wydanie z 1602 roku

Budowa haseł w niemiecko-polsko-łacińskich edycjach (1579, 1595 i 1602) jest taka sama. Na stronie słownika artykuły hasłowe umieszczone są – w układzie alfabetycznym według haseł niemieckich – w dwóch kolumnach. Po hasle niemieckim podane są odpowiedniki polskie (lub odpowiednik polski), a po nich – łacińskie. Artykuły hasłowe (różnej długości) składają się więc wyłącznie z odpowiedników w różnych językach, bez innych wyjaśnień: znaczenia czy informacji gramatycznych, brak też haseł odsyłaczowych. Zwykle najwięcej jest odpowiedników łacińskich. Por. przykłady z trzech edycji zawarte w zestawieniu otwierającym następną, tj. 52. stronę.

Jak wynika z obserwacji Anny Lenartowicz-Zagrodnej [2017], indeksy w wydaniach z 1579, 1595 i 1602 roku są identyczne. Pełny tytuł indeksu w każdej z edycji to: *INDEX Polonicarum vocum, inueniendarum*¹³ *notatis*¹⁴ *numero folijs. Sciat verò lector, scriptis Substantiuus, esse omiffa hic cauffa breuitatis Adiectiua, fed ibidem reperienda: Quemadmodum etami Verba ab ijfdem*

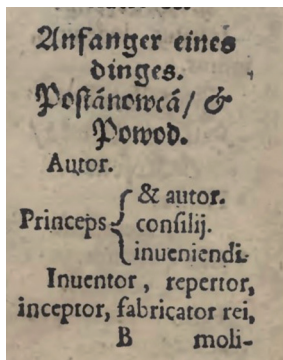
13 W wydaniu z 1602: *inueniendarum*.

14 W wydaniu z 1595: *notatis*.

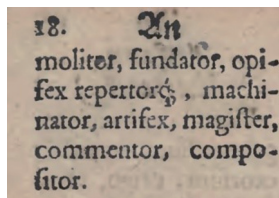
1579, s. 13	1595, s. 83	1602, s. 284
 <p> Alte werden. Stárzyć się. Senescere, consenescere. Confici { senio. { ætate. { æuo. * Deficere segnior annis. Ducere senectam. Vinci senecta. Fatiscere fessus æuo. Marcere æuo. Consumi à longis annis. </p>	 <p> Betriegen mit werden. Đbrádzic & omýlic/ osúkát. Fraudare, defraudare, decipere. </p>	 <p> Hoffen. Tráżyć Nádziej miec/ & Spódziewác s. s. Sperare. Adduci spem. Venire in spem. Habere } spem. Vei } spe. Niti } spe. Esse situs in spe. * Trahi } spe. Capi } Capere } Concipere } spem. Amare } Inchoare } Amplecti } Agitare } Pacere } Simulare spem vultu, Deorare quid spe. </p>

syllabis incipientia: Et contrà. Część badaczy [Kędelska 1995: 15, 24, przypis 46; Gruszczyński 2011: 57]¹⁵ zwraca uwagę, że indeksy te nie rejestrują wszystkich polskich wyrazów i połączeń wyrazowych wydrukowanych w części zasadniczej słownika¹⁶. Potwierdzają to również moje wrywkowe obserwacje, np. artykuł hasłowy z wydania z 1579 roku (s. 17–18): *Anfanger eines dinges* z polskimi odpowiednikami *postánowcá* i *powod*.

s. 17

s. 18

¹⁵ Niestety to stwierdzenie na podstawie jednego przykładu [Gruszczyński 2011: 57].

¹⁶ Jak podaje Kędelska [1995: 24, przypis 46], pominięto np. leksemy: *batwochwalstwo*, *beżeństwo*, *darownica* ‘dar’, *klin* ‘łono’, *panoszyć*, część zwrotów i zestawień.

W indeksie polskich haseł znalazł się tylko pierwszy z polskich synonimów – *poſtánowcá* (z numerem strony odsyłającym do zasadniczej części leksykonu). Nie pojawił się natomiast wyraz *powod*.

poſpólu.	590.
poſrzedniſ.	253.
poſtánowcá.	17.
poſtánowienie.	549.
poſtánowic.	80.

Zwrot z edycji z 1595 roku (s. 326) – *Ná Lutni grác* – umieszczono w indeksie z odsyłaczem do odpowiedniej strony.

326	La	
	Lauteſſen ſchlagen.	
	Ná Lutni grác.	
	Canere	{teſtudine, fidibus.
	* Perfonare	teſtudine.
	Recinere	lyra.
	Tentare	{chordas di- gitus.
	Pullare	
	Ferire	
	Tangere	{chordas.
	Impellere	
	Temperare	ſtrepitum
	teſtudinis.	Scire
	fidibus.	

Nálewac.	153
Ná loſe polożyc.	294
Ná lutni grác.	326
Kzamiastkiem być.	17

W wydaniu z 1602 roku (s. 187) jest artykuł hasłowy *faul* z kilkoma polskimi odpowiednikami: *ſpruchniáły*, *zbućzniáły*, *zgnióły*.

Faul.
Spruchniáły/ zbućzniáły/ zgnióły.
Putris. Carioſus.
* Rancidus.

W indeksie nie znalazł się żaden z nich. Pojawiły się za to dwa czasowniki (*ſpruchnąć* i *zgnić*), będące ich podstawą, z odsyłaczami do s. 187, gdzie znajdują się w oddzielnym artykule hasłowym (*faulin*) w sąsiedztwie niemieckiego hasła *faul*.

Sprawywać 10.	595
Sprawywać Komedyę. 108	
Spruchność.	187
Sprzeciwie się.	569

Sprawywać 10.	595
Sprawywać Komedyę. 108	
Spruchność.	187
Sprzeciwie się.	569

Zgniatwać.	507
Zgnieć.	187
Zgodny.	151

Zgniatwać.	507
Zgnieć.	187
Zgodny.	151

Faul. n.
Spruchność / zgnieć.
 Putrescere. Compu-
 trescere. Putrefieri.
 *Variari putredine. Dis-
 solvi in aquis. Verti in
 cariem. Pascere tincas.
 Cedere in terram.

Pojawienie się indeksu polskich haseł (ułatwiającego ich wyszukanie w słowniku ułożonym alfabetycznie według haseł niemieckich) stanowi ważny etap w rozwoju polskiej leksykografii. To – jak pisze Kędelska [1995: 15] – „pierwszy tego rodzaju spis, wyprzedzający nawet polsko-łacińską część dykcjonarza Volckmara z 1596 r. Wcześniej tylko u Mureliusza występował alfabetyczny indeks haseł (łacińskich)” [por. też Kędelska 1995: 85–86]. Jest to więc pierwsza próba wprowadzenia w leksykografii wielojęzycznej języka polskiego na pierwszym miejscu. Moim zdaniem należy podkreślić również drugie miejsce polszczyzny w słowniku wielojęzycznym, w dodatku przed łaciną.

W wierszu poprzedzającym wydania „polskie” znajduje się informacja o współautorze dzieła Calagiusa [Ogrodziński 1937: 189; Kędelska 1995: 15]. Wynika z niej, że odpowiedniki polskie wprowadził niejaki „ksiądz Wawrzyniec” (*Laurentius [...] sacerdos*)¹⁷. Calagius był zatem – co potwierdzają pośrednio inne (z innymi językami) edycje oraz na co zwróciła już uwagę Kędelska [1995: 15] – autorem jedynie słownika niemiecko-łacińskiego.

17 Kwestię autorstwa części polskiej słowników Calagiusa omówię w oddzielnym artykule.

Działalność leksykograficzna Calagiusa była związana ściśle z jego zajęciami nauczycielskimi. Według Wincentego Ogrodzińskiego [1937] słowniki powstały dzięki pracy Calagiusa w Wieruszowie i Widawie. Zdaniem Henryka Barycza [1979: 148] prace nad edycją z 1579 roku rozpoczął on już podczas studiów w Wittenberdze. Potwierdza to również sam Calagius w przedmowie do leksykonu z 1592 roku (por. niżej).

Słowniki Calagiusa wykorzystywane były jako podręczniki w protestanckich szkołach, m.in. we Wrocławiu. Pomagały w nauce głównie języka polskiego [Burbianka 1977: 66–79; Rombowski 1960]. Zainteresowani nią byli wówczas we Wrocławiu przedstawiciele różnych grup społecznych i zawodowych – zarówno ludzie zajmujący się handlem, jak i np. protestanckie duchowieństwo.

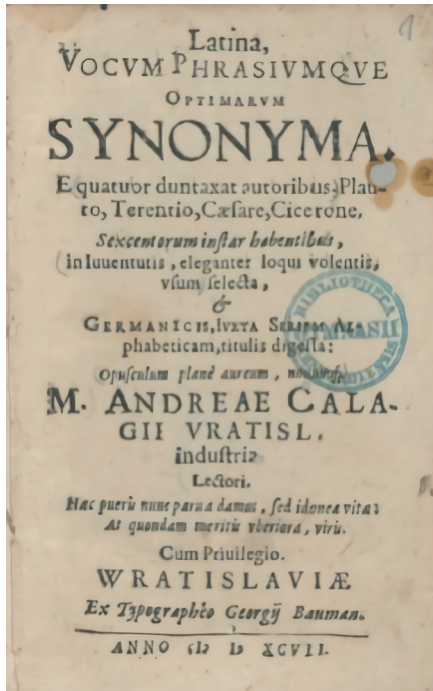
Poza omówionymi niemiecko-polsko-łacińskimi wydaniem słowników z 1579, 1595 i 1602 roku w literaturze przedmiotu wspomina się również o innych leksykonach Calagiusa – niemiecko-łacińskich i łacińskich – traktując je jako inne, tzn. zmienione, czyli (jak można się domyślać) pozbawione wersji polskiej, wydania słownika synonimów z 1579 roku.

Stanisław Tync, historyk oświaty m.in. okresu renesansu oraz znawca dydaktyki języka polskiego, pisał w dwóch swoich pracach [Tync 1953, 1960] o istnieniu – po wydaniu leksykonu z roku 1579 – „edycji wznowionych i rozszerzonych” z lat 1592, 1593, 1597 i 1602¹⁸. Ostatni rok to data omówionego już słownika trójjęzycznego. Dla porządku trzeba dodać, że w tym wyliczeniu zabrakło roku 1595 (również wydania trójjęzycznego). Z zestawienia Tynca wynika, że istnieją edycje z 1592, 1593 i 1597 roku. Można się domyślać, że chodzi o wydania bez wersji polskiej. Informacje o edycjach słownika Calagiusa bez działu polskiego nie były jednak dotąd weryfikowane, a jedynie (i to rzadko) powtarzane [Kędelska 1995: 24].

Przechodząc do opisu słowników Calagiusa niezawierających wersji polskiej, należy ustosunkować się do kwestii, czy mamy do czynienia rzeczywiście z kolejnymi wydaniem, czy raczej z innymi, tzn. kolejnymi wydaniem innego słownika (innych słowników) Calagiusa: dwujęzycznego (niemiecko-łacińskiego) oraz jednojęzycznego (łacińskiego). Skłaniam się ku drugiej z opinii po zaledwie pobieżnym oglądzie leksykonów i postaram się to udowodnić.

18 „Pisał jednak podręczniki dla nauki młodzieży, jak: *Synonima latina vocum phrasiumque orationis tam prosae quam ligatae, ex classicis selecta auctoribus inque iuventutis scholasticae usum publicata...* Vratislaviae **1579** (dedykowane Piotrowi, Janowi i Andrzejowi Tomickim, synom Jana, kasztelana gnieźnieńskiego, oraz **edycje wznowione i rozszerzone z r. 1592, 1593, 1597, 1602**) [wyróż. L.A.J.]” [Tync 1954: 120, przypis 148; identyczny cytat w: Tync 1960: 42, przypis 82].

Ryc. 9. Karta tytułowa niemiecko-
 -łacińskiego słownika
 z 1597 roku

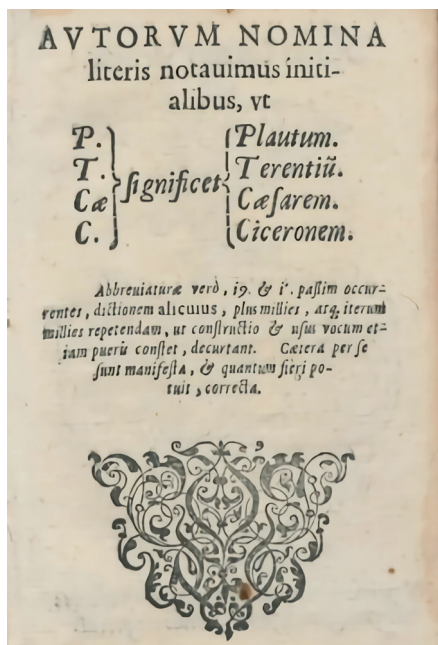
Za takim ujęciem leksykografii Calagiusa przemawiają bowiem m. in. zmiana tytułów w stosunku do edycji zawierających wersję polską oraz – wyrywkowo przeze mnie sprawdzona – zawartość słowników¹⁹.

Niemiecko-łaciński słownik synonimów Calagiusa wydrukowany został w roku 1597²⁰ we Wrocławiu u (wymienionego już przy okazji wydań z 1595 i 1602 roku) Jerzego Baumana pt. *Latina, VOCVM PHRASIVMQVE OPTIMARVM SYNONYMA. Equatuor duntaxat autoribus, Plauto, Terentio, Cæsare, Cicerone, Sexcentorum instar habentibus, In Iuuentutis, eleganter loqui volentis, vsum selecta, & GERMANICIS, IVXTA SERIEM ALphabeticam, titulis digesta: Opusculum planè aureum nouumq, M. ANDREAE CALAGII VRATISL. industria Lectori. Hac pueris nunc parua damus, sed idonea vita. At quondam meritis vberiora, viris. Cum Priuilegio*²¹ (ryc. 9).

19 I nie chodzi tu – jak w przypadku wydań z częścią polską – o pomijanie jakichś fragmentów tytułu, ale o jego przeredagowanie w większym stopniu, o czym niżej.

20 Korzystam z egzemplarza znajdującego się w niemieckiej bazie VD 16 (Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts) [więcej o tej bazie zob. Milewska-Kozłowska 2013–2014].

21 Wspominają o tym wydaniu m. in.: Estreicher 1896, t. 14: 12; Ociepkó 1972: 44; Ogrodziński 1937: 189.

Ryc. 10. Strona ze słownika niemiecko-łacińskiego z 1597 roku

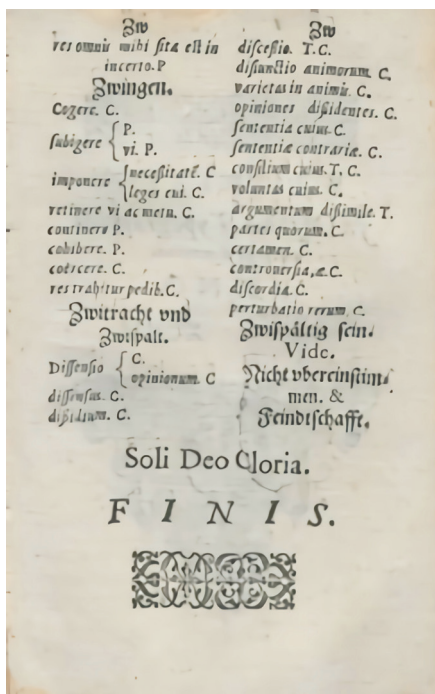
Ryc. 11. Sygnet drukarski w słowniku niemiecko-łacińskim z 1597 roku

W słowniku tym nie powtórzono części wstępnych z trójjęzycznych wydań z lat 1579 i 1595, co może być kolejnym dowodem na to, że mamy do czynienia z innym słownikiem. Pojawił się tu nowy łaciński wstęp (12 stron) z dedykacją dla Ernesta Fryderyka i Wilhelma, synów Mikołaja Rhedingera, przedstawiciela wybitnego rodu patrycjuszy wrocławskich²².

Dzieło to formatu ósemki nie ma ponumerowanych ani stron, ani kart. Zajmuje ok. 400 stron, w tym zasadniczy słownik mieści się na ok. 380 stronach. Przed zasadniczym słownikiem znajduje się karta, na której po jednej stronie są *AVCTORVM NOMINA...* (ryc. 10), po drugiej – sygnet drukarski Baumana (ryc. 11; por. wyżej wydanie niemiecko-polsko-łacińskie z 1595 roku; ryc. 4).

Część z leksyką niemiecko-łacińską dzieła Calagiusa kończy się zapisem: *Soli Deo Gloria. FINIS* oraz winietką.

²² Nazwisko tego rodu pojawia się w różnych wariantach, m.in. *Rhedinger, Rhediger, Rehdi-ger*. Por. np. CERL Thesaurus, <https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01877655> [dostęp: kwiecień 2021].

Ryc. 12. Ostatnia strona z artykułami hasłowymi w niemiecko-łacińskim słowniku z 1597 roku

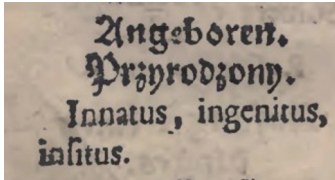
Ryc. 13. Kolofon w niemiecko-łacińskim słowniku z 1597 roku

Na kolejnej stronie zamieszczono kolofon z nazwiskiem drukarza, miejscem i datą druku oraz winietą (ryc. 13). Jego wygląd różni się od kolofonu w wydaniu „polskim” z 1595 roku (por. ryc. 5).

Leksykon z 1597 roku, podobnie jak edycja z wersją polską, zawiera artykuły hasłowe ułożone alfabetycznie (w dwóch kolumnach) według hasel niemieckich, drukowanych szwabachą. Znajdujące się obok synonimy łacińskie wydrukowano kursywą. Wydawać by się mogło, że skoro słownik niemiecko-łaciński wydany został w tej samej drukarni co leksykon z roku 1595 (u Baumana), to w trakcie jego przygotowywania mogło nastąpić tylko proste opuszczenie części polskiej. Wymaga to oczywiście dokładnego przeanalizowania, ale już pobieżne przyjrzenie się słownikowi z 1597 roku pokazuje, że musiało być inaczej. Leksykon z 1597 roku nie notuje części hasel niemieckich, które były w niemiecko-polsko-łacińskim słowniku (z drukarni Baumana) z roku 1595.

Zarówno w edycji z 1579 roku (od Jana Szarfemberga), jak i we wspomnianym wydaniu z roku 1595 jest hasło niemieckie *angeboren*, którego brak

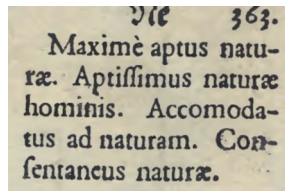
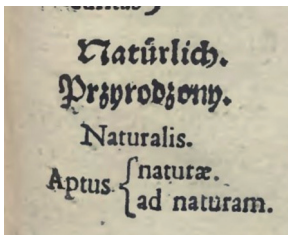
w słowniku niemiecko-łacińskim z 1597 roku. W dziele z 1579 roku znalazło się ono na s. 18:

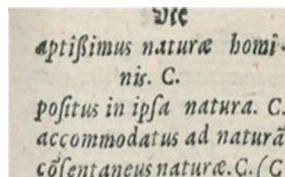
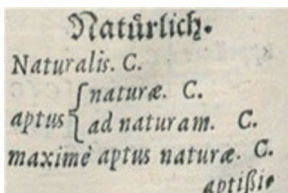
W indeksie na końcu leksykonu odpowiednik polski *przyrodzony* pojawił się z dwoma numerami stron: 18 oraz 363, co oznacza, że wyraz ten wystąpił jeszcze w jednym haśle w zasadniczej części słownika:

Przyprawa.	423.
przyrodzenie.	363.
przyrodzony.	18. 363.
Przyśc.	311.

I rzeczywiście na s. 363 przy niemieckim haśle *natürlich* (zajmującym fragmenty dwóch kolumn tekstu) jest *przyrodzony* oraz odpowiedniki łacińskie niemieckiego i polskiego wyrazu:

Z kolei w niemiecko-łacińskim słowniku z 1597 roku hasło *natürlich* występuje z nieco obszerniejszą częścią łacińską niż w słowniku trójjęzycznym z 1579 roku:

Trudno w tej chwili z całą pewnością stwierdzić, że nie było więcej wydań niemiecko-łacińskich leksykonu Calagiusa. Literatura przedmiotu, opracowania bibliograficzne oraz moje dotychczasowe poszukiwania, zwłaszcza w bibliotekach cyfrowych polskich i niemieckich, nie dają podstaw, by sądzić, że będzie można znaleźć kolejne edycje dwujęzyczne.

Kwestia liczby wydań słownika wyłącznie synonimów łacińskich jest jeszcze trudniejsza do rozstrzygnięcia. Na podstawie literatury przedmiotu oraz moich poszukiwań dla wydania łacińskiego słownika synonimów ustalić można kilka dat: 1592, 1593 oraz 1594. Niestety, nie udało się ostatecznie ich zweryfikować, bo nie było możliwe dotarcie do wszystkich tych edycji.

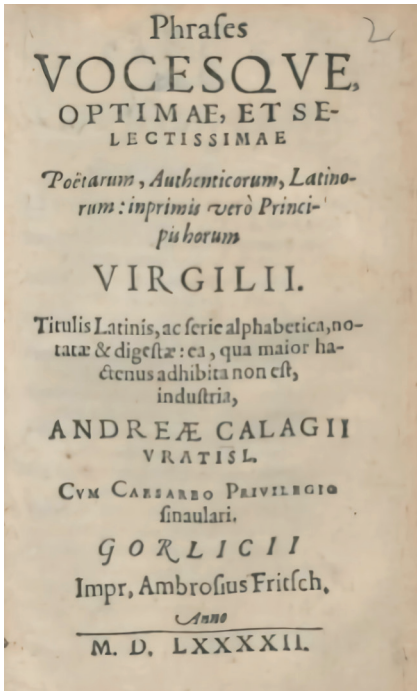
Pewne jest, że słownik synonimów wyłącznie z leksyką łacińską wydany został w roku 1592²³ w Zgorzelcu (Göritiz) u Ambrosiusa Fritschego pt. *Phrases VOCESQVE, OPTIMAE, ET SELECTISSIMAE Poëtarum, Authenticorum, Latinorum: inprimis verò Principis horum VIRGILLI. Titulis Latinis, ac serie alphabetica, notatæ & digestæ: ea, qua maior hactenus adhibita non est, industria, ANDRÆ CALAGII VRATISL. CVM CAESAREO PRIVILEGIO fïnauhari*. Tytuł różni się od tytułów dwu- i trójjęzycznych edycji (ryc. 14). Leksykon jest – jak inne omówione tu edycje – formatu ósemki. Zasadniczy słownik ma numerowane karty. Jest ich 196, czyli materiał leksykalny umieszczono na 392 stronach. Oznacza to, że leksykon z 1592 roku – chociaż gromadzi leksykę tylko z jednego języka – liczy więcej stron niż dwujęzyczne wydanie z 1597 roku. Druk zajmuje ok. 400 stron.

W pięciostronicowych częściach wstępnych znalazły się: jednostronicowy utwór wierszowany (z dedykacją m. in. dla „najsłodszej ojczyzny”, senatorów i opiekunów) oraz przedmowa do czytelnika (*Lectori beneuolo, Autor*), w której Calagius m. in. stwierdza, że jego dzieło z 1579 roku przydało się uczniom. Dlatego teraz przygotował jego łacińską wersję z nadzieją, że będzie pomocą dla uczniów z Polski, Niemiec i Czech [por. też Kędelska 1995: 24, przypis 43; Estreicher 1896, t. 14: 12]. Następnie (przed zasadniczym słownikiem) znalazł się spis: *POETARVM nomina...* (ryc. 15).

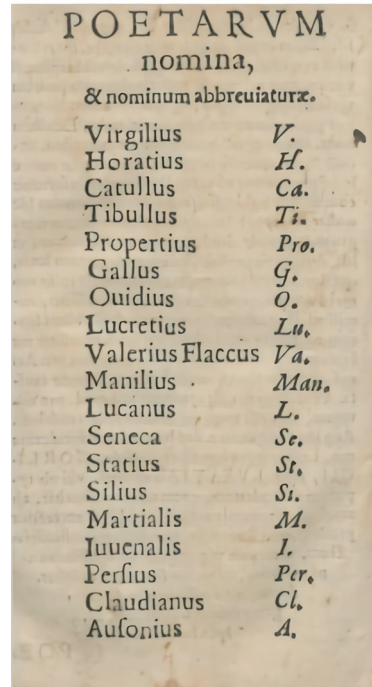
---

23 Skan słownika znajduje się w Polsce i w VD 16 (z tego egzemplarza korzystam). Według Kędelskiej [1995: 24] jeden z egzemplarzy jest w Bibliotece Raczyńskich. Uwaga taka pojawia się też w XIX-wiecznym drukowanym katalogu tej biblioteki [*Catalogus alphabeticus...* 1865, t. 1: 115]. Z informacji uzyskanych przeze mnie jesienią 2020 roku z Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Raczyńskich egzemplarza tego biblioteka nie posiada. Jest to prawdopodobnie strata wojenna, nie ma go bowiem w powojennym inwentarzu. Wydanie z roku 1592 jest odnotowane w: Mieczkowska, red. 2006: 42–43.

Ryc. 14. Karta tytułowa łacińskiego słownika z 1592 roku

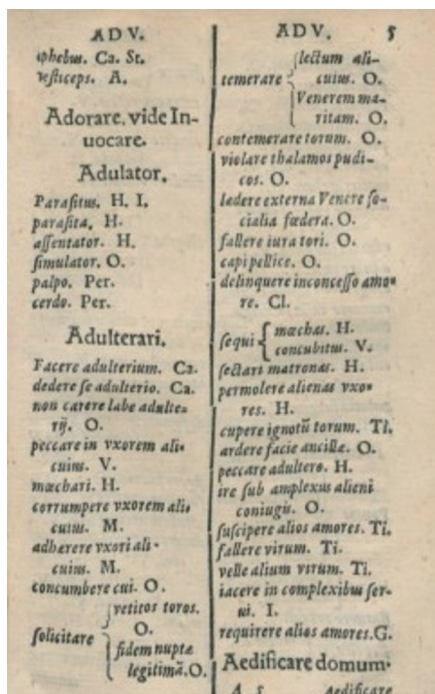
Ryc. 15. Strona z łacińskiego słownika synonimów z 1592 roku

Hasła – jak w innych wydaniach – są ułożone alfabetycznie w dwóch kolumnach. Główne hasło łacińskie zapisane jest antykwą, a jego synonimy – kursywą (ryc. 16).

Słownik kończy się na karcie 196v słowem *FINIS*.

Z kolejnymi datami wydań słownika Calagiusa – 1593, 1594 – wiąże się zagadka. Jak już wspomniałam, tylko u Tynca (dwukrotnie [Tync 1954 i 1960]) pojawiła się wzmianka o edycji leksykonu Calagiusa z 1593 roku. W obu przypadkach Tync wymienia ją wśród „edycji wznowionych i rozszerzonych”²⁴, nie precyzując, jakie języki uwzględnia Calagius w tym wydaniu. Za Tyncem datę 1593 powtórzyła Kędelska [1995: 24, przypis 45] z komentarzem: „S. Tync nadmienia o edycjach wznowionych i rozszerzonych z lat 1592 (**może to edycja ze Zgorzelca w wersji łacińskiej** [wyróż. L. A. J.], 1593, 1597 i 1602”, ale bez dodatkowych wyjaśnień. W żadnym innym opracowaniu nie pojawia się informacja o wydaniu jakiegokolwiek słownika Calagiusa z tego roku. Rów-

24 Por. przypis 18.

Ryc. 16. Strona 5r z łacińskiego słownika synonimów z 1592 roku

niez w żadnej bibliotece cyfrowej czy bazie (zeskanowanych) dawnych tekstów (w tym niemieckojęzycznych – VD 16) nie ma leksykonu Calagiusa z tego roku. Brak nawet karty katalogowej zaświadczającej o istnieniu egzemplarza z tego roku w jakiejś bibliotece. Poszukiwania w papierowych wydaniach katalogów starych druków z XVI wieku oraz w opracowaniach bibliograficznych różnych okresów także nie przyniosły rezultatów [np. *Katalog der Druckschriften...* 1903; *Katalog der Druckschriften...* 1915; Kocowski 1959, 1977; Minkowska 2020].

Tymczasem w niemieckiej bazie z XVI-wiecznymi tekstami (VD 16) znalazła się karta katalogowa (zob. ryc. 17) informująca o wydaniu łacińskiego słownika Calagiusa z – dotąd w literaturze przedmiotu niewymienianego – roku 1594. Edycja ukazała się, podobnie jak łacińskie wydanie z 1592 roku, w Zgorzlecu (Göritiz) u Ambrosiusa Fritschego pt. *Phrases VOCESQVE, OPTIMAE, ET SELECTISSIMAE Poëtarum, Authenticorum, Latinorum: Inprimis verò Principis horum VIRGILLI. Titulis Latinis, ac serie alphabetica, notatae & digestae: ea, qua maior hactenus adhibita non est, industria, at#[que] sumptibus insuper M. ANDREAE CALAGII VRATISL. Poëtae Caes. Laureati, editae*. Informację tę potwierdzają – korzystające z danych VD 16 – CERL

Ryc. 17. Karta katalogowa z VD 16

Thesaurus oraz Bibliotheksservice-Zentrum Baden-Württemberg, podająca sygnaturę z VD 16: VD16+ZV+17363. Jak pisze Joanna Milewska-Kozłowska [2013–2014], niemiecka retrospektywna bibliografia narodowa, której częścią jest VD 16, powstawała w kilku etapach. Najpierw stworzono katalog w wersji papierowej wydawany do roku 2000. Już w latach 90. XX wieku zaczęto te dane przenosić do baz komputerowych, udostępnianych w sieci. „Materiał zebrany do suplementu, wprowadzono już tylko do wersji elektronicznej VD 16 a nowe rekordy otrzymały przed numerem symbol literowy ZV (*Zusatzverzeichnis*) i cytuje się je analogicznie jak te z wersji drukowanej (np. VD 16 ZV 23509)” [Milewska-Kozłowska 2013–2014: 255]. Wynika z tego, że informacja o istnieniu egzemplarza z 1594 roku została wprowadzona stosunkowo niedawno. Brakuje tu jeszcze odsyłacza do tekstu w wersji zdigitalizowanej, której być może jeszcze nie ma. Zapis na karcie katalogowej w VD 16 świadczy o tym, że egzemplarz ten znajduje się w Zwickau w Ratsschulbibliothek. Niestety w katalogu znajdującym się na stronie biblioteki tej pozycji Calagiusa nie ma.

Jak wynika z karty katalogowej z VD 16, słownik z 1594 roku ma również format ósemki i liczy – jak wydanie z 1592 roku – 196 kart. Poza tym zawiera także nienumerowane strony.

Nie mając przed sobą egzemplarza z 1594 roku, trudno porównywać grafie tytułów z lat 1592 i 1594. Zasadniczo w VD 16 zapisy są bardzo dokładne. Można więc stwierdzić, że tytuły są identyczne. Na karcie tytułowej z roku 1594 znajduje się wzmianka o laurze poety (*Poëtae Caes. Laureati*).

Co do daty wydań z lat 1593 i 1594 – możliwe są co najmniej dwa wyjaśnienia, jeśli założyć, że w obu przypadkach chodzi o wydania łacińskie słowników Calagiusa²⁵. Wydaje mi się, że mniej prawdopodobne jest przyjęcie istnienia dwóch wydań łacińskiego słownika Calagiusa z 1593 i 1594 roku. Kluczem do innego wyjaśnienia jest sposób zapisu daty na karcie tytułowej leksykonu z 1594 roku, co wiernie (takie są założenia bazy) oddaje zapis na karcie katalogowej w VD 16: rzymskimi liczbami zapisano cyfrę cztery z daty 1594 jako IIII. Być może to stało się powodem mylnego jej odczytania przez Tynca, jeśli miał w ogóle słownik w ręce, lub przez innego badacza, z którego informacji Tync skorzystał. Dopóki jednak nie dotrze się do oryginału bądź jego skanu, nie można być pewnym tej interpretacji.

Jak widać z powyższego przeglądu, opisane słowniki Calagiusa różnią się tytułami zasadniczo w wydaniach mających różną liczbę języków (od jednego do trzech). Natomiast tytuły leksykonów obejmujących tę samą liczbę języków różnią się nieznacznie w szczegółach (por. wydania „polskie”). Leksykony Calagiusa drukowane były zarówno we Wrocławiu (u Szarfenberga i jego następcy – Baumana), jak i w Zgorzelcu (u Fritschego). Zawsze miały identyczny format (ósemka). Słowniki różnią się wielkością materiału z różnych języków, a w związku z tym i objętością, chociaż w przypadku dwujęzycznego (1597) i jednojęzycznego (1592) leksykonu różnice są niewielkie. Materiał leksykalny zawsze ułożony jest w dwóch kolumnach. Główne hasło w artykule hasłowym złożone jest szwabachą lub antykwą. Są wydania nieponumerowane, jak edycja z roku 1597. Najczęściej numerowane są strony słowników Calagiusa (zob. wydania „polskie”), rzadziej – karty (zob. słownik z roku 1592).

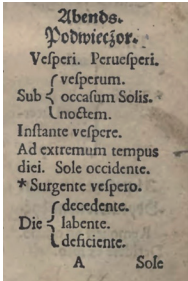
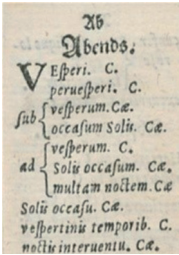
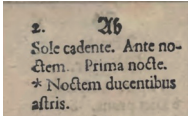
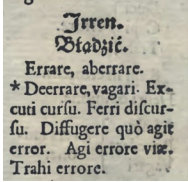
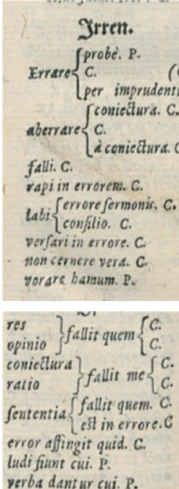
Leksykony różnią się też – jak można zauważyć na zaprezentowanych w artykule reprodukcjach – starannością wydania (zob. krój czcionki).

Co do zawartości trudno się szczegółowiej wypowiedzieć na wstępnym etapie badań. Jedynie słowniki trójjęzyczne mają na końcu indeks, obejmujący jednak hasła tylko jednego języka (polskiego). Za stwierdzeniem, że leksykony Calagiusa z różną liczbą języków nie stanowią kolejnych wydań (nieznacznie zmienionych) wersji z 1579 roku, przemawiają również wyniki wrywkowego zestawienia haseł niemieckich (będących na pierwszym miejscu w słownikach dwu- i trójjęzycznych Calagiusa) w leksykonie zawierającym wersję

---

25 Ostatecznie nie można wykluczyć, że wydanie z roku 1593 istniało i było wielojęzyczne.

polską (1579, 1595 i 1602) i niemiecko-łacińskim słowniku z roku 1597. Nawet pobieżne porównanie obu typów leksykonów pokazuje, że wskazać można hasła obecne w obu słownikach, tzn. w niemiecko-polsko-łacińskim oraz niemiecko-łacińskim, czasem w części łacińskiej nieco inaczej zredagowane, jak *abends* i *irren*, gdzie odpowiedników łacińskich jest więcej w słowniku niemiecko-łacińskim z roku 1597 niż w słowniku niemiecko-polsko-łacińskim (w jego trzech wydaniach redakcja identyczna).

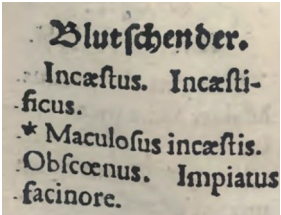
	1579, 1595 i 1602 ²⁶	1597 ²⁷
s. 1	 <p>Abends. Podwieczor. Vesper. Peruesperi. vesperum. Sub { occasum Solis. noctem. Instante vespere. Ad extremum tempus dici. Sole occidente. * Surgente vespero. decedente. Die { labente. deficiente. A Sole</p>	 <p>Abends. Vesper. C. peruesperi. C. sub { vesperum. Cæ. occafum Solis. Cæ. vesperum. C. ad { Solis occasum. Cæ. multam noctem. Cæ. Solis occasu. Cæ. vesperinus temporib. C. noctis interuentu. Cæ.</p>
s. 2	 <p>z. Ab Sole cadente. Ante noctem. Prima nocte. * Noctem ducentibus astris.</p>	
s. 301	 <p>Irren. Stadjic. Errare, aberrare. * Decurrere, vagari. Excursu. Diffugere quò agitur error. Agi errore vis. Trahi errore.</p>	 <p>Irren. sprób. P. Errare { C. (C. per imprudentiã coniectura. C. aberrare { C. coniectura. C. falli. C. vapi in errorem. C. labi { errore sermonis. C. consilio. C. versari in errore. C. non cernere vera. C. vorare hamum. P.</p> <p>res } fallit quem { C. opinio } C. coniectura } fallit me { C. ratio } C. sententia } fallit quem. C. est in errore. C. error affingit quid. C. ludi sunt cui. P. verba dantur cui. P.</p>

26 Podaję przykłady z 1579 roku. Przytoczone hasła znajdują się na tej samej stronie i są identycznie zredagowane w wydaniach z 1595 i 1602 roku.

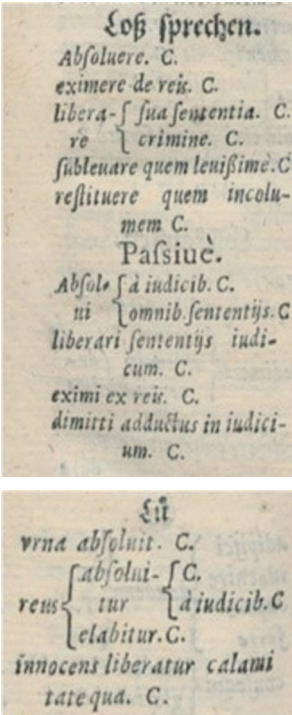
27 Nie podaję numerów stron, ponieważ – jak już wspomniałam – w leksykonie z 1597 roku nie są liczbowane ani strony, ani karty.

Poza tym znaleźć można w słownikach z działem polskim hasła niemieckie, których brakuje w niemiecko-łacińskim słowniku z 1597 roku, takie jak *Blutschender*.

	1579, 1595 i 1602	1597
s. 97		Brak niemieckiego hasła

Są też przykłady haseł niemieckich występujących w roku 1597, a nieobecnych w edycjach z wersją polską (z 1579, 1595 i 1602).

	1579, 1595 i 1602	1597
	Brak niemieckiego hasła	

Kwestia ilościowych różnic wymaga zbadania i pewnie bardziej będzie to przedmiotem zainteresowań znawców leksykografii łacińskiej oraz niemieckiej. O różnicach w wydaniach wyłącznie łacińskich w stosunku do wersji dwu- i trójjęzycznych trudno też coś orzec bez szczegółowego zestawienia materiału z powodu braku indeksów haseł łacińskich.

Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą zebrania wszystkich wydań słowników Andrzeja Calagiusa, z naciskiem na edycje z działem polskim. Te jego prace leksykograficzne nie były ujmowane w większości opracowań na temat polskiej leksykografii, w tym również w podręcznikach poświęconych historii języka polskiego²⁸. W opracowaniach pojawiają się błędy w tytułach słowników. Niepodawanie pełnych tytułów spowodowało, że uważa się, że leksykony z wersją polską mają identyczne tytuły, czyli jak w edycji z 1579 roku. Pomyłki pojawiają się w latach wydań²⁹, a także w nazwisku leksykografa³⁰. Mylona jest kolejność języków w edycjach trójjęzycznych³¹. Określenia gatunku trójjęzycznych wydań czasem są traktowane jako tytuł słownika Calagiusa³². Różnie też klasyfikowane są – bardziej znane – trójjęzyczne słowniki, np. jako słowniki frazeologiczne³³: *dzieło frazeologiczne* [Barycz 1979: 148], *słowniczek frazeologiczny* [Ogrodziński 1937: 189, 1946: 51]; *słownik frazeologiczny* [Szturc 1998]. Niektórzy piszą też o *zbiorze tekstów* [Kocowski 1948: 213; Rospond 1948: 96]. Najbardziej odpowiednim określeniem gatunkowym jest *synonimarz*³⁴. Jak pisze Kędelska:

W pierwszej połowie XVI w. występują już w Europie drukowane słowniki synonimów (tzw. synonimarze), w których – w układzie alfabetycznym –

28 Por. przypis 2.

29 Np. w *Dziejach miasta Wieruszowa* [Koczy 1930: 76] pojawił się rok 1549 jako data wydania słownika Calagiusa. Należy potraktować to jednak jako błąd w druku, wcześniej bowiem Leon Koczy podaje (słusznie) 1549 jako rok urodzenia Calagiusa. Z kolei Stanisław Rospond [1948: 96] wydanie z roku 1597 pomylił z edycją z roku 1595.

30 Najbardziej skrajnym tego przykładem jest wymieniony dwukrotnie przez Halinę Wiśniewską w różnej wersji: *Colagius Andrzej* [Wiśniewska 2009: 134, 382] oraz *Kolagius Andrzej* [Wiśniewska 2009: 134, 384].

31 Np. *słowniczek frazeologiczny łacińsko-niemiecko-polski* [Ogrodziński 1937: 189; 1946: 51]; *słownik frazeologiczny łacińsko-niemiecko-polski* [Szturc 1998]; *niemiecko-łacińsko-polski wokabularz* [Elbanowski 2013: 10]; *słownik łacińsko-niemiecko-polski* [Rombowski 1960: 143].

32 Np. *Słownik frazeologiczny* [Rospond 1959: 200; Trzynałdowski 1965: 177].

33 W leksykonach Calagiusa pojawia się również (szeroko pojmowana) frazeologia, ale są to przede wszystkim ówczesne słowniki synonimów.

34 Nawet to określenie gatunkowe zostało użyte w jednym z opracowań jako tytuł słownika Calagiusa [Gruszczyński 2011: 57].

gromadzone były synonimy do hasłowych wyrazów łacińskich. W 1546 r. został wydrukowany słownik synonimów łacińskich Szymona Pelegromiusa pt. *Synonymorum sylva*. W 1551 r. ukazał się łaciński synonimarz Jana Seranusa pt. *Synonymorum libellus* (Norymberga) oraz czesko-łaciński *Libellus synonymorum* Mateusza Collinusa (Praga), wznowiony jeszcze w 1573 r. Synonimarze – różniące się charakterem od popularnych wówczas nomenklatorów i słowników encyklopedycznych – ułatwiały naukę łaciny oraz twórczość literacką w tym języku. O przydatności synonimarzy, pomocnych szczególnie przy pisaniu łacińskich wierszy, świadczą ich liczne wersje i edycje (np. *Gradus ad Parnassum* – popularny m.in. w Czechach, zwłaszcza w XVII w.). W 1579 r. ukazał się na Śląsku (we Wrocławiu, u J. Szarffenberga) pierwszy synonimarz z polską wersją językową. Jego autorem był poeta-humanista – Andrzej Calagius, autor wielu wierszy łacińskich, „wrocławianin, student wittenberski, uczeń i profesor elżbietąński”. [Kędelska 1995: 14–15; por. też Jankowiak, Kędelska 2012: 46]

Najwięcej informacji o leksykografii Calagiusa znalazło się dopiero w pracach od połowy XX wieku wspomnianych już Kuraszkiewicz [1980], Kędelskiej [1995] oraz Lenartowicz-Zagrodnej [2017]. Mimo dotychczasowych ustaleń wspomnianych badaczy³⁵ wciąż aktualny pozostaje postulat, że „[o]sobnego opracowania wymaga również bogate i mało znane słownictwo polskie Calagiusa [...]. Słownictwo synonimarza Calagiusa znalazło się wprawdzie w kanonie podstawowym SP XVI w., ale nie było dotąd przedmiotem osobnych studiów językoznawczych” [Kędelska 1995: 20]³⁶.

Bibliografia

Źródła

Calagius Andrzej (1579), *SYNONYMA LATINA VOCVM PHRASIVMQ. ORATIONIS TAM PROSAE QVAM LIGATAE, EX CLASSICIS SELECTA AVTORibus, inq. iuuentutis scholafticae vfum publicata, studio atq; opera ANDREAE CALAGII*

35 Inne opracowania nie przynoszą nowych czy istotnych informacji o leksykografii Calagiusa, a jego słowniki stanowią jedno z wielu źródeł do opisu innych zagadnień [np. Elbanowski 2013: 7–32].

36 Postulat powtórzono w zakończeniu tej monografii: „Odrębne studia należałoby poświęcić urozmaiconemu słownictwu wciąż mało znanych polskich wersji językowych dzieł Calagiusa” [Kędelska 1995: 137].

Vratislauenfis. ACCESERVNT ET VOCES ATQ. Phrases POLONICAE, Drukarnia Jana Szarfenberga, Wrocław.

Calagius Andrzej (1592), *Phrases VOCESQVE, OPTIMAE, ET SELECTISSIMAE Poëtarum, Authenticorum, Latinorum: inprimis verò Principis horum VIRGILLI. Titulis Latinis, ac ferie alphabetica, notatæ & digestæ: ea, qua maior hactenus adhibita non est, industria, ANDREÆ CALAGII VRATISL. CVM CAESAREO PRIVILEGIO finaulari*, Drukarnia Ambrosiusa Fritschego, Göritz.

Calagius Andrzej (1595), *SYNONYMA LATINA VOCVM PHRASIVMQ. ORATIONIS tám prosæ, quám ligatæ, ex Clafsicis selecta Autoribus, inq. iuuentutis scholafticæ vfum publicata, studio atq; opera M. ANDREAE CALAGII Vratisl. Philosophi & Poëta nobilis. Ab Autore denuò reuifâ & correctâ. Quibus accefferunt & voces atq; Phrases POLONICÆ*, Drukarnia Jerzego Baumana, Wrocław.

Calagius Andrzej (1597), *Latina, VOCVM PHRASIVMQVE OPTIMARVM SYNONYMA. Equatuor duntaxat autoribus, Plauto, Terentio, Cæsare, Cicerone, Sexcentorum instar habentibus, In Iuuentutis, eleganter loqui volentis, vfum selecta, & GERMANICIS, IVXTA SERIEM ALphabeticam, titulis digesta: Opufculum planè aureum nouumq, M. ANDREAE CALAGII VRATISL. industria Lectori. Hac pueris nunc parua damus, fed idonea vita. At quondam meritis vberiora, viris. Cum Priuilego*, Drukarnia Jerzego Baumana, Wrocław.

Calagius Andrzej (1602), *SYNONYMA LATINA VOCVM PHRASIVMQ. ORATIONIS tam profæ, quám ligatæ, ex Clafsicis selecta Autoribus, inq; iuuentutis scholafticæ ufum publicata, studio atq; opera ANDREAE CALAGII Vratisl. Philosophi & Poëta nobilis. Ab Autore denuò revifâ & correctâ. Quibus accefferunt & voces atq; Phrases POLONICAE*, Drukarnia Jerzego Baumana, Wrocław.

Literatura

Bańko Mirosław, Majdak Magdalena, Czeszewski Maciej, red., *Słowniki dawne i współczesne. Internetowy przewodnik edukacyjny*, <http://www.leksykografia.uw.edu.pl/slowniki.html> [dostęp: 27 kwietnia 2021].

Barycz Henryk (1979), *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice.

Birkenmajer Aleksander, Kocowski Bronisław, Trzynadłowski Jan, red. (1971), *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław.

Brückner Aleksander (1939), *Słownik*, w: tenże, *Encyklopedia staropolska*, t. 2, Warszawa, s. 506–510.

Burbianka Marta (1968), *Produkcja typograficzna Scharffenbergów we Wrocławiu*, Wrocław.

Burbianka Marta (1972), *Scharffenberg (linia śląska)*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. Irena Treichel, Warszawa – Łódź, s. 792–793.

- Burbianka Marta (1977), *Z dziejów drukarstwa śląskiego w XVII wieku. Baumannowie i ich spadkobiercy*, Wrocław.
- Catalogus alphabeticus Bibliothecae Publicae Raczyńscianae...* (1865), Poznań.
- Doroszewski Witold (1954), *Z zagadnień leksykografii polskiej*, Warszawa.
- Dubisz Stanisław (2012), *Z dziejów leksykografii polskiej*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 84–85.
- Elbanowski Adam (2013), *Nowy Świat w polskich dykjonarzach od XVI do początku XIX wieku*, „Lingwistyka Stosowana”, t. 7, s. 7–32.
- Estreicher Karol (1896), *Bibliografia polska*, t. 14: *Stolecie XV–XVIII. W układzie abecadłowym*, Kraków.
- Gloger Zygmunt (1903), *Słowniki polskie*, w: tenże, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 4, Warszawa, s. 251–255.
- Gruszczyński Włodzimierz (2011), *Nie tylko łacina, czyli o językach zestawianych z polszczyzną w słownikach z XVI, XVII i XVIII wieku*, w: *Problemy leksykografii. Historia – metodologia – praktyka*, red. Włodzimierz Gruszczyński, Laura Polkowska, Kraków, s. 53–72.
- Grzegorzczak Piotr (1967), *Index lexicorum poloniae. Bibliografia słowników polskich*, Warszawa.
- Jankowiak Lucyna Agnieszka, Kędelska Elżbieta (2012), *Adama Stanisława Krasińskiego zapomniany „Słownik synonimów polskich” i jego poprzednicy*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 47, s. 39–67.
- Jocher Adam (1840), *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie...*, t. 1, Wilno.
- Kania Stanisław (1984), *Krótką historią leksykografii polskiej*, w: Stanisław Kania, Jan Tokarski, *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej*, Warszawa, s. 221–226.
- Katalog der Druckschriften über die Stadt Breslau. Herausgegeben von der Verwaltung der Stadtbibliothek* (1903), Breslau.
- Katalog der Druckschriften über die Stadt Breslau. Herausgegeben von der Verwaltung der Stadtbibliothek* (1915), Breslau.
- Kawecka-Gryczowa Alodia, oprac. (1956), *Katalog inkunabułów Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu*, na podstawie materiałów Kazimierza Piekarskiego Wrocław.
- Kędelska Elżbieta (1995), *Studia nad łacińsko-polską leksykografią drugiej połowy XVI wieku*, Warszawa.
- Klemensiewicz Zenon (1985), *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Kocowski Bronisław (1948), *Zarys dziejów drukarstwa na Dolnym Śląsku*, Wrocław.
- Kocowski Bronisław (1959), *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, cz. 1: *Alfabetyczny wykaz druków*, Wrocław.

- Kocowski Bronisław (1977), *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, cz. 3: *Rewindykaty i nowe nabytki z lat 1962–1975, pozycje 3021–3270*, Wrocław.
- Koczy Leon (1930), *Dzieje miasta Wieruszowa*, Poznań.
- Kuraszkiewicz Władysław (1980), *Słowniki w Polsce XVI wieku*, w: *Fragen der polnischen Kultur i. 16. Jahrhundert I*, Giessen, s. 83–110.
- Lehr-Spławski Tadeusz (1978), *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa.
- Lenartowicz-Zagrodna Anna (2017), *O układzie alfabetycznym w dawnych słownikach przekładowych*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica”, t. 51/2, s. 83–98.
- Łopaciński Hieronim (1895), *Najdawniejsze słowniki polskie drukowane*, „Prace Filologiczne”, t. 5, s. 393–454.
- Łoś Jan (1915), *Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543*, Kraków.
- Łoś Jan (1922), *Początki piśmiennictwa polskiego (Przegląd zabytków językowych)*, wyd. 2 popr., Lwów – Kraków.
- Mayenowa Maria Renata (1955), *Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej*, Warszawa.
- Mieczkowska Halina, red. (2006), *Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 3, Warszawa.
- Milewska-Kozłowska Joanna (2013–2014), *Retrospektywna bibliografia narodowa Niemiec online (VD 16, VD 17, VD 18). Prezentacja baz*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, t. 7–8, s. 253–272.
- Minkowska Małgorzata (2020), *Katalog druków śląskich XV–XVIII wieku ze zbiorów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, Wrocław.
- Modlińska-Piekarz Angelika (2013), *Calagius Andreas w: Słownik pisarzy śląskich*, t. 4, red. Jacek Lyszczyn, Dariusz Rott, Katowice, s. 17–21.
- Muszyński Michał (1977), *Proweniencje poloników XVI wieku w zbiorach Biblioteki Kórnickiej (Uzupełnienia do „Katalogu” K. Piekarskiego). Uwagi wstępne*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, z. 13, s. 145–270.
- Ociepko Janina (1972), *Bauman*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. Irena Treichel, Warszawa – Łódź 1972, s. 44–45.
- Ogrodziński Wincenty (1937), *Calagius Andrzej (1549–1609)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków, s. 189–190.
- Ogrodziński Wincenty (1946), *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, t. 1, Katowice – Wrocław.
- Orgelbrand Maurycy (1860), *Encyklopedia powszechna*, t. 4, Warszawa.
- Otwinowska Barbara (1990), *Słowniki*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, red. Teresa Michałowska, Wrocław – Kraków, s. 778–783.

- Piotrowski Tadeusz (2001), *Zrozumieć leksykografię*, Warszawa.
- Plezia Marian (2001), *Dzieje leksykografii polsko-lacińskiej*, w: tenże, *Scripta minora. Łacina średniowieczna i Wincenty Kadłubek*, Kraków, s. 71–111.
- Przybylska Renata (2003), *Wstęp do nauki o języku polskim. Podręcznik dla szkół wyższych*, Kraków.
- Rombowski Aleksander (1960), *Nauka języka polskiego we Wrocławiu (koniec wieku XVI – połowa wieku XVIII)*, Wrocław.
- Rospond Stanisław (1948), *Zabytki języka polskiego na Śląsku*, Wrocław – Katowice.
- Sobolewski Ludwik (1819), *Katalog dzieł do Historii Literatury Polskiej należących (1) etc (Ciąg dalszy)*, „Dziennik Wileński”, nr 5, s. 600–608.
- Szturc Jan (1998), *Calagius Andrzej*, w: tenże, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX wieku*, Bielsko-Biała, s. 47.
- Trzynadłowski Jan (1965), *Wrocławski ośrodek wydawniczy – początki i rozwój*, „Sobótka”, R. 20, nr 1a, s. 177–189.
- Tync Stanisław (1954), *Z życia patrycjatu wrocławskiego w dobie renesansu*, „Sobótka”, R. 8, s. 69–123.
- Tync Stanisław (1960), *Ślązak Ulryk Schober korektor i działacz kulturalny Torunia (1559–1598)*, Kraków – Warszawa.
- Urbańczyk Stanisław (1991), *Słowniki i encyklopedie. Ich rodzaje i użyteczność*, wyd. 3 poszerz., Kraków – Katowice.
- Walczak Bogdan (1995), *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań.
- Wiszniewski Michał (1844), *Historia literatury polskiej*, t. 6, Kraków 1844.
- Wiśniewska Halina (2009), *Poliszczyzna przez wieki*, Łódź.
- Ziomek Jerzy (2002), *Renesans*, Warszawa.
- Żmigrodzki Piotr (2009), *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.

Lucyna Agnieszka Jankowiak

The Lexicography of Andrzej Calagius. Introductory Remarks

The aim of this article is to review the lexicography of Andrzej Calagius, to present a list of his dictionaries of synonyms and to correct the misinformation about his dictionaries. The article describes three German-Polish-Latin editions (1579, 1595, 1602), one German-Latin edition (1597), and two Latin editions (1592 and 1594). It also proves that these multilingual editions are not revised versions of the 1579 edition but independent dictionaries.

KEYWORDS: Polish language of the 16th century; lexicography of the 16th century; lexicography of Andrzej Calagius.

dr hab. Lucyna Agnieszka Jankowiak, prof. instytutu [ORCID: 0000-0003-1045-9539] – Instytut Slawistyki PAN Warszawa; zainteresowania naukowe: historia języka polskiego, głównie słownictwa (geneza zasobu leksykalnego polszczyzny, słownictwo Stefana Falimirza, Stefana Żeromskiego; leksykografia, zwłaszcza XVI wieku – Bartłomiej z Bydgoszczy, Andrzeja Calagiusa; początki kształtowania się stylu naukowego oraz terminologii naukowej, szczególnie medycznej).